

Bouwen voor prestige, ziel of vrede

De oudste stenen kerken in Holland en hun opdrachtgevers

Elizabeth den Hartog

Uit schriftelijke bron is bekend dat er al in de tijd van bisschop Willibrord kerken werden gebouwd in de Hollandse kuststreek. Veel meer dan dat weten we niet, daar deze kerken – op een enkel paalgat na – geen tastbare sporen hebben nagelaten. Vanaf het eind van de tiende eeuw verrezen de eerste stenen bouwwerken, eerst van tufsteen en na het midden van de twaalfde eeuw ook van baksteen. Deze gebouwen zullen het onderwerp vormen van dit artikel. Het accent zal hierbij liggen op de tufstenen gebouwen, maar uiteraard blijven de vroege bakstenen bouwwerken niet onbesproken. Al hebben deze gebouwen de tand des tijds beter doorstaan dan de vroegste kerkjes, ook hier geldt dat het beeld fragmentarisch is. Naast de gebruikelijke verbouwingen, uitbreidingen en complete herbouwen hebben de meeste kerken in de Hollandse kuststreek immers zwaar geleden tijdens de Tachtigjarige Oorlog, en ook in de tijd daarna gingen verval en destructie gestaag voort.¹ Binnen deze beperkingen is gepoogd een zo compleet mogelijk overzicht te verkrijgen van wat er tot circa 1200 in Holland heeft bestaan. Derhalve bepaalt deze studie zich niet alleen tot de restanten die zich vandaag de dag nog boven het maaiveld bevinden, de informatie over bestaande gebouwen is aangevuld met de resultaten uit archeologisch onderzoek en ook die kerken zijn in beschouwing genomen, waar in het huidige muurwerk een aanzienlijke hoeveelheid secundair verwerkte tufsteen te vinden is. Van sommige gebouwen is in het geheel niets over; zij zijn enkel bekend uit schriftelijke of iconografische bron, te weten de cartografie, die vanaf de zestiende eeuw tot grote bloei kwam, en topografische afbeeldingen, die zich vanaf de zeventiende eeuw in een zeer grote belangstelling konden verheugen.² Het probleem bij deze laatste bron is dat het gros van deze afbeeldingen sterk geromantiseerd is en op de details weinig betrouwbaar.³ Al deze gegevens tezamen hebben een corpus Romaanse kerken opgeleverd, dat – ondanks lacunes hier en daar – waarschijnlijk toch wel enigszins representatief genoemd mag worden. Hieruit blijkt dat er in het gehele graafschap Holland aan het eind van de twaalfde eeuw nog geen vijftig stenen kerken te vinden waren. Steden waren er nog niet, stenen kastelen waren op de vingers van één hand te tellen.

De oudste stenen kerken werden, zoals gezegd, in tufsteen opgetrokken. De grootste en meest imponerende gebouwen waren de abdijkerken te Egmond en Rijsburg, stichtingen

van het Hollandse gravenhuis, en kerken in plaatsen als Vlaardingen en Dordrecht, die waarschijnlijk ook op grafelijk initiatief tot stand kwamen. Voor het overige zijn tufstenen kerken te vinden in plaatsen die nu niet bepaald als grootstedelijke centra bekend staan, in Oosterend op Texel, in Oosterland en Hippolytushoef op Wieringen, in Heiloo, Castricum, Limmen en Velsen, in Sassenheim, Warmond en Wasenaar. Ooit moet er een belangrijke groep geweest zijn in West-Friesland, te Medemblik, Lambertschaag, Sijbekarspel, Westwoud, Wognum, Nibbixwoud, Zwaag en Hem. Hoewel wij tegenwoordig geneigd zijn kerken in dit soort plaatsen als eenvoudige dorpskerken te beschouwen, waren ze in de tijd dat ze tot stand kwamen de enige stenen bouwwerken in de wijde omgeving. Zo eenvoudig en pretentieloos zullen ze dus wel niet geweest zijn. De vraag naar het hoe en waarom van deze kerken lijkt derhalve gerechtvaardigd.

Kerken tot 1000

Over de stichtingsdata van de vroegste kerkjes in Holland is niet veel bekend. De schriftelijke overlevering begint met de missionering door Willibrord, die – aldus Bonifatius in een schrijven aan paus Stefanus II uit 752 – ‘gedurende vijftig jaar bij het genoemde volk der Friezen heeft gepredikt en hen voor het grootste deel tot het geloof aan Christus bekeerd heeft, tempels en afgodsbeelden verwoest heeft en kerken gebouwd’.⁴ Naast het eigenhandig stichten van kerken, kregen Willibrord en het door hem gestichte klooster te Echternach kerken ten geschenke. Zo ontving Willibrord de kerk van Vlaardingen van de clericus Heribald en door schenking kwam de kerk van Velsen – met zeven bijbehorende boerderijen – in het bezit van het klooster te Echternach. Deze schaarse feiten kunnen worden aangevuld met gegevens uit heiligenlevens en kronieken, maar alles bij elkaar blijft het beeld versnipperd. Duidelijk is alleen dat Willibrord kerken stichtte en kerken geschonken kreeg, en – impliciet – dat er anderen moeten zijn geweest die kerken stichtten en in hun bezit hadden. Over hun rol in dit alles is jammer genoeg weinig bekend.

Willibrord liet in zijn testament een aanzienlijk deel van zijn bezit in deze streken na aan de abdij van Echternach.⁵ Op dit grondgebied waren en werden kerken gesticht, wanneer en waar is niet precies bekend, maar in een oorkonde uit 1063 is sprake van vijf moederkerken, te Vlaardingen, Oegst-

geest, Velsen, Heiloo en Petten, alle tot het bezit van Echternach behorend. Van die moederkerken waren de volgende kapellen afhankelijk: Harg, Ketel, Overschie, Rijnsburg, Warmond, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Esselijkerwoude, Agathenkiricha (thans Beverwijk), Heemskerk, Assendelft, Spaarnwoude, Sloten, Egmond, Alkmaar, Schermer, Mijsen, Wognum, Oudorp en Vronen (thans St.-Pancras). Blijkens de Echternachse visitatielijsten waren ook de moederkerken van Noordwijk en Voorhout Echternachs bezit. Het gaat hier dus om aanzienlijke delen van Holland en het verbaast derhalve niet, dat zowel de Hollandse graaf als de Utrechtse bisschop, in hun strijd om de beheersing van kust en riviermondingen, bij herhaling poogden deze bezittingen in hun macht te krijgen. Na bijna een eeuw van vergeefse protesten tegen usurpatie van dit bezit door de Hollandse graaf, gaf Echternach de kerken in 1156 definitief uit handen. De graaf had uiteindelijk het pleit gewonnen en schonk de kerken, voor zover dat nog niet was gebeurd, aan het klooster te Egmond, dat in nauwe relatie stond met het grafelijk huis.

De Echternachse kerken waren natuurlijk niet de enige in de streek. Het bisdom Utrecht had hier eveneens bezittingen, zoals blijkt uit een goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk, die waarschijnlijk rond 948 op basis van oudere gegevens werd opgesteld.⁶ De kerk van Valkenburg bijvoorbeeld was Utrechts bezit; zo ook de kerk van Schoorl, die tezamen met haar dochterkerken te Bergen, Zuidscharwoude, Noordscharwoude en Oudkarspel in 1094 aan het kapittel van St.-Jan in Utrecht werd geschonken. De kerk te Limmen was een Utrechtse eigenkerk en werd in 1108 aan het kapittel van St.-Marie in Utrecht overgedragen. Dochterkerken waren Uitgeest en Akersloot. In het eerste kwart van de elfde eeuw werd Hillegersberg met haar dochterkerken Kralingen, Rotterdam, Bleiswijk en Zevenhuizen geschonken aan het klooster Hohorst bij Amersfoort. Zodoende bezat de Utrechtse Paulusabdij, de opvolger van Hohorst, hier nadien het collatierecht.

Ook over de oudste verschijningsvorm van de kerken in Holland is maar weinig bekend. Uit het schaarse bronnenmateriaal blijkt dat het voornamelijk houten bouwwerken zullen zijn geweest. In de achtste eeuw bouwde de plaatselijke bevolking, 'zo goed en zo kwaad als zij, onbedreven in die dingen, dat konden', in het huidige Egmond-Binnen op het graf van Adelbert, die rond 749 gestorven was en die later de patroon van Egmond zou worden, een eenvoudige gedachteniskapel. Na de Noormanneninvallen vatten ene Amalath 'presbiter' en drie mannen het plan op de kerk te herstellen. Uit de beschrijving van de wederopbouw valt af te leiden dat het kerkje, gelegen aan de rand van de duinen, van hout was en met hetzelfde materiaal werd hersteld, al had men moeite om voldoende balken bij elkaar te krijgen.⁷ Hoe we ons zo'n kerkje moeten voorstellen is onduidelijk, want op wat vage en moeilijk te dateren paalgaten na, bijvoorbeeld in Velsen en Noordwijk, stammen de oudste resten doorgaans uit de Romaanse periode. Alleen over Heiloo en Assendelft zijn we wat beter geïnformeerd.

Bij opgravingen binnen de kerk van Heiloo⁸ kwamen twee typen paalgaten te voorschijn, een groep zware en een groep minder zware. Deze laatste waren in ongeroerde grond neergezet. Het zou hier gaan om resten van het tussen 719 en 739 door Willibrord gestichte kerkje; dit op basis van het gegeven dat ten oosten en westen van dit kerkje de vroegste bijzettingen werden gevonden. Dit grafveld was gemarkeerd door een greppel. Even buiten het grafveld ligt de St.-Willibrordspuit, die oorspronkelijk vanuit hetzelfde niveau was gegraven en die – blijkens het aardewerk – gelijktijdig met grafveld en oudste kerk werd aangelegd. De tweede serie paalgaten geeft wat meer houvast, daar hieruit een plattegrond van een kerkje gereconstrueerd kan worden, dat ten dele op het oudste grafveld werd opgetrokken. Dit kerkje zou een halfronde koor-sluiting hebben gehad, hetgeen opmerkelijk mag heten daar opgravingen hebben uitgewezen dat houten kerkjes overwegend rechtgesloten waren.⁹ Volgens de overlevering zou de kerk van Heiloo gebouwd zijn op een open plek in het bos, op de plaats van een heidens heiligdom. De naam Heiloo, heilig woud, die nog tot het midden van de vijftiende eeuw als 'Heyligheloe' werd geschreven, lijkt de overlevering te ondersteunen, evenals de oorspronkelijk geïsoleerde ligging van de kerk. Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de bewoning hier pas rond de elfde en twaalfde eeuw op gang kwam. Op ongeveer 1 km ten noord-westen van de kerk werden daarentegen wel sporen van oudere bewoning gevonden.¹⁰ De overname van heidense cultusplaatsen was waarschijnlijk niet ongebruikelijk. Zo betekent Harg heidens heiligdom, hetgeen zou kunnen impliceren dat ook de kapellen van Harg bij Vlaardingen en Hargen bij Petten de plaats innamen van heidense cultusplaatsen.¹¹

Van iets jonger datum dan de houten kerk te Heiloo was de kerk te Assendelft. Hier kwam temidden van de restanten van een tiende-eeuwse nederzetting de fundering van een houten kerk van 6 x 12 m aan het licht. Het lag centraal in een kerkhof van 35 x 40 m, dat omgeven was door een dubbele gracht. De korte zijden van het kerkgebouw waren op turf gefundeerd, de funderingen van de lange zijden bestonden uit hergebruikte balken die horizontaal in de grond waren gelegd. Drie van deze balken konden dendro-chronologisch worden gedateerd op het begin van de tiende eeuw. Op deze houten fundering werden staande balken geplaatst, die steeds zo'n 1,5 à 2 meter uiteen stonden. De tussengelegen vlakken zullen met turf of ander materiaal zijn opgevuld.¹²

Over stenen gebouwen in Holland horen we voor het eerst in de tiende eeuw. In deze tijd verving Dirk II (939-988) de kloosterkerk te Egmond door een stenen bouwwerk. 'Het kostte hem wel de grootste moeite', want – zo schrijft Rupert in zijn *Vita Adalberti* – 'de grond is hier door de droogte zeer zanderig en schraal en is zeer arm aan stenen en kalk'.¹³ Hoe deze kerk er precies uitzag is niet meer met zekerheid te zeggen. Bij opgravingen kwam de plattegrond slechts gedeeltelijk aan het licht. Zowel de oost- als de westafsluiting bleven in het ongewisse. De breedte van het schip was buitenwerks 10,5 m bij een muurdikte van 1,4 m. De muurvulling bestond uit kalkspecie en tufsteen.¹⁴ Een van de weinige ker-

ken uit de periode voor 1000 waarvan de plattegrond wel bekend is, is de oudste voorganger van de kerk te Valkenburg, die in 1940 geheel werd verwoest en in de veertiger jaren door Van Giffen archeologisch is onderzocht. De teruggevonden funderingen waren gemaakt van kleine en grote tufsteenblokken in rode en witte mortel. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om hergebruikt Romeins materiaal. Gezien de ligging van de kerk, in een hoek van het Romeinse castellum te Valkenburg, kan dit weinig verwondering wekken. Het gebouw was ongeveer 30 m lang, en bestond uit een basilicaal schip (totale breedte 11,7m), een hoefijzervormige apsis en in het westen een toren die door de zijbeuken werd omsloten. Mogelijk werden de zijbeuken later toegevoegd. Onder de funderingen bevond zich een grafveld met west-oost gerichte graven uit het eerste kwart van de negende eeuw. Helaas is men het niet eens over de datering, die varieert tussen de negende en de tiende eeuw.¹⁵

Tufsteen

Waren Egmond en Valkenburg in de tiende eeuw nog uitzonderingen, in de elfde en twaalfde eeuw worden stenen kerken

talrijker. Wanneer deze 'verstening' precies in gang is gezet is evenwel onduidelijk. Schriftelijke bronnen ontbreken en tufsteen muurwerk is moeilijk te dateren. Hoe moeilijk blijkt wel uit het feit dat recent onderzoek heeft uitgewezen dat kerken als de St.-Walburgis in Groningen¹⁶ of de St.-Michaelskerk te Oosterland op Wieringen¹⁷, die in het verleden in de elfde eeuw gedateerd werden, toch pas in de twaalfde eeuw tot stand kwamen. Daarnaast bestaan er nauwelijks concrete gegevens over de opbloei van de tufsteenbouw en de tufsteenhandel.¹⁸

Tufsteen werd reeds in de Romeinse tijd gewonnen in de Eifel en massaal verscheept naar de garnizoenen langs de Rijn en haar zijrivieren, ten behoeve van de bouw van legerplaatsen. Volgens Röder kwam met de onttakeling van het Romeinse rijk een einde aan zowel de tufsteenwinning als de tufsteenhandel. Van nu af voldeden de Romeinse ruïnes aan de vraag naar bouw materiaal. Zelfs de meeste tufstenen sarcophagen die op Frankische kerkhoven zijn aangetroffen bestaan uit Romeins afbraakmateriaal. In de groeven zelf is geen enkele aanwijzing gevonden voor Frankische activiteit. Vanaf de tiende eeuw nam de vraag naar tufsteen weer toe. Benutte men in eerste instantie de Romeinse ruïnes van Keu-

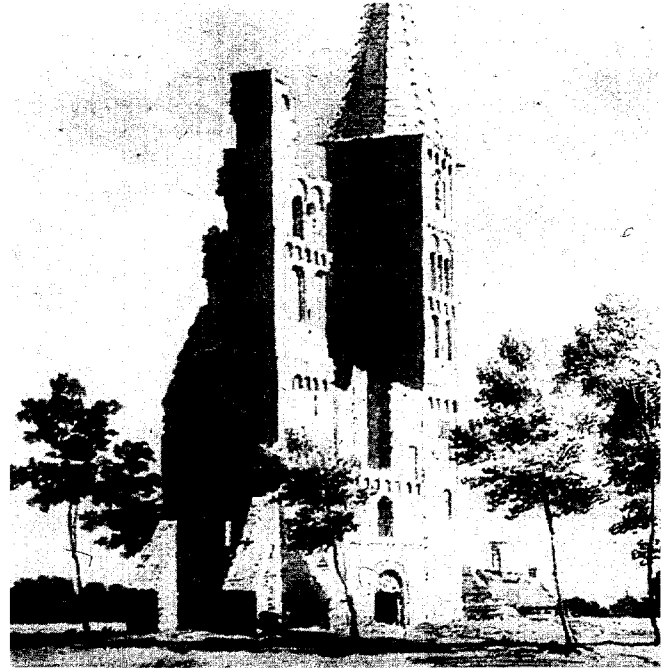
Afb. 1. Detail van de zuidzijde van het schip van de kerk van Sassenheim.

len en Xanten, al snel werden de steengroeven in het Nettetdal en bij Weibern heropend en werden zelfs de oude Romeinse puinhellingen verwerkt.¹⁹ Een van de eerste kerken die geheel met nieuwe tuf werd gebouwd was waarschijnlijk de St.-Pantaleon in Keulen, in 964 begonnen op initiatief van aartsbisschop Bruno I van Keulen, graaf van Lotharingen en broer van Otto de Grote.²⁰ De hernieuwde ingebruikname van de tufsteengroeven moet dus in de tweede helft van de tiende eeuw worden gesitueerd.

Benoorden de grote rivieren begon het bouwen op grote schaal met het aantreden van Adelbold als bisschop van Utrecht in 1010, die zich inzette voor de herbouw van de domkerk. Wat Adelbold op gang bracht, kreeg onder zijn opvolger Bernold (1027-1054) geheel nieuwe dimensies. In deze tijd werden de kapittelkerken van Deventer en Emmerich herbouwd, en werden de Utrechtse kapittelkerken van St.-Jan en St.-Pieter opgericht, alsook de St.-Paulusabdij. Toen pas zal grootscheepse invoer van tuf naar onze streken op gang gekomen zijn. Tegelijkertijd werd de logistieke basis gelegd voor de bouw van tufstenen parochiekerken. Stenen kerken van voor het midden van de elfde eeuw zullen enkel bij hoge uitzondering zijn voorgekomen. Voor deze gebouwen benutte men waarschijnlijk, net zoals in het Rijnland, Romeins materiaal. Dergelijk sloopmateriaal werd eveneens gelijktijdig met geïmporteerde tuf verwerkt. De nieuwe tuf werd dan gebruikt voor de bekleding van de muur, het oude materiaal werd vooral toegepast als vulmateriaal in muren of in funderingen. Zo waren de muren van de Leidse burcht gevuld met puin, dat vermoedelijk afkomstig was van de Romeinse versterkingen langs de Oude Rijn. Opgravingen in Vlaardingen hebben aangetoond dat bij de bouw van de tufstenen voorganger van de huidige Grote Kerk Romeins materiaal in de funderingen werd toegepast.²¹ Het puin in de teruggevonden funderingsmuren van de tufstenen zaalkerk te Noordwijk-Binnen bestond uit grove kiezel en dakpanrestanten, die sporen van erosie door stromend water vertoonden.²²

Grafelijke stichtingen

In Holland begon het bouwen in steen rond 1000, met de bouw van de kloosterkerk te Egmond. Uit Ruodperts tekst blijkt dat het hier niet om geïmporteerde tuf ging, maar om materiaal dat in de naaste omgeving bijeen gescharreld moest worden.²³ Niet verwonderlijk vond men de kerk in de twaalfde eeuw klein en lelijk en besloot gravin Petronilla, die na de dood van haar echtgenoot het regentschap over Holland waarnam in naam van haar minderjarige zoon, tot een volledige herbouw, die na allerlei verwickelingen aan het eind van de twaalfde eeuw werd voltooid. Petronilla had inmiddels haar interesse naar Rijnsburg verlegd, waar ze een nonnenklooster stichtte. Zo verrezen in beide plaatsen imposante kerkgebouwen. De grafelijke familie was niet enkel betrokken bij de bouw van abdijkerken, ook een aantal andere kerken kan waarschijnlijk op conto van het grafelijk huis worden geschreven. Om hun uitgebreide gebied te kunnen besturen, bezaten de Hollandse graven namelijk nogal wat hoven. In

Afb. 2. Het twee-torenfront van de abdijkerk te Egmond omstreeks 1740 door C. Pronk (Uit: E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen 1984, 85, plaat 42).

het tegenwoordige Noord-Holland waren deze gelegen te Heemskerk, Haarlem en Bloemendaal (Aelbrechtsberg). Daarnaast waren er in Zuid-Holland hoven te Leiden, Valkenburg, Delft, Dordrecht en Vlaardingen. Te Lisse kan een hof worden vermoed, daar hier in 1182 een grafelijke bruiloft werd gevierd. Ook te Pijnacker en Rodenrijs hadden de graven de beschikking over een hof, evenals te Loosduinen en 's Gravenzande. Tot slot waren er in Zeeland hoven te Zierikzee en Middelburg.²⁴ Niet al deze hoven dateerden uit dezelfde tijd en het is dikwijls onduidelijk wanneer de Hollandse graven deze hoven in hun bezit kregen. Feit is wel dat men in een aantal van deze plaatsen al vroeg een tufstenen kerk aantreft. In Vlaardingen²⁵, Dordrecht²⁶ en Zierikzee²⁷ zijn restanten gevonden van zeer aanzienlijke twaalfde-eeuwse kerkgebouwen, die duidelijk groter waren dan de doorsnee dorpskerk. Het is derhalve waarschijnlijk dat de graaf betrokken is geweest bij de bouw van deze kerken. Daarnaast trof men in de St.-Bavo in Haarlem²⁸ en de Pieterskerk te Leiden overblijfselen aan van tufstenen voorgangers, sporen die helaas te gering waren om een reconstructie mogelijk te maken, maar die in ieder geval aantonen dat er tufstenen kerken waren.

Kosten

Deze reeks kerken zal zijn uitwerking op de omgeving niet hebben gemist. Cordfunke en Hugenholtz²⁹ zien de tufstenen parochiekerken dan ook als eenvoudige navolgingen van de

grafelijke stichtingen. Maar wie bouwden nu deze eenvoudige navolgingen? Wie in Holland zullen bereid zijn geweest de hoge bouwkosten te dragen? Tufsteen, in mijnbouw gewonnen en vanuit de Eifel via de rivieren aangevoerd, zal immers geen goedkoop bouw materiaal zijn geweest. Dat blijkt ook wel uit de *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*³⁰, waarin wordt verteld hoe Into, abt van Mariëngaarde in Friesland, rond 1180 samen met een aantal monniken naar Deventer ging om tufsteen te kopen. De geldbuidel hing aan een riem om de hals van de abt en juist toen hij van het ene met stenen geladen schip op het andere sprong, verloor hij deze buidel. Gelukkig bleef de riem ergens aan haken en ging het geld niet verloren. De monniken hadden jaren gespaard om de tufsteen te bekostigen. Interessant is dat de kloosterkerk – die helaas verdwenen is – nauwelijks groter of indrukwekkender lijkt te zijn geweest dan de wat grotere parochiekerken in Holland en Friesland. Beschrijvingen en oude prenten suggereren dat de kerk die abt Into liet bouwen eenbeukig was, met annexen aan de oostzijde van het schip. De westzijde werd pas later voltooid; er was daartoe door abt Into nog geen steen aangeschaft. Ook een overwelfing in steen was nog niet voorzien. De bouw van een stenen kerk moet dus een aardige financiële aderlating betekend hebben, hetgeen bevestigd wordt door gegevens over kerkenbouw in andere kronieken. In de kroniek van de abdij van St.-Truiden bijvoorbeeld wordt gemeld dat abt Adelardus II (+1082) op kosten van de abdij veertien kerken nieuw liet bouwen of gedeeltelijk herstellen, maar 'hoewel de abt zoveel belangrijke bouwwerken vrijwillig ondernam, vervulden zij hem toch met grote zorg: ze konden zelfs de schatkist van een keizer ledigen'.³¹

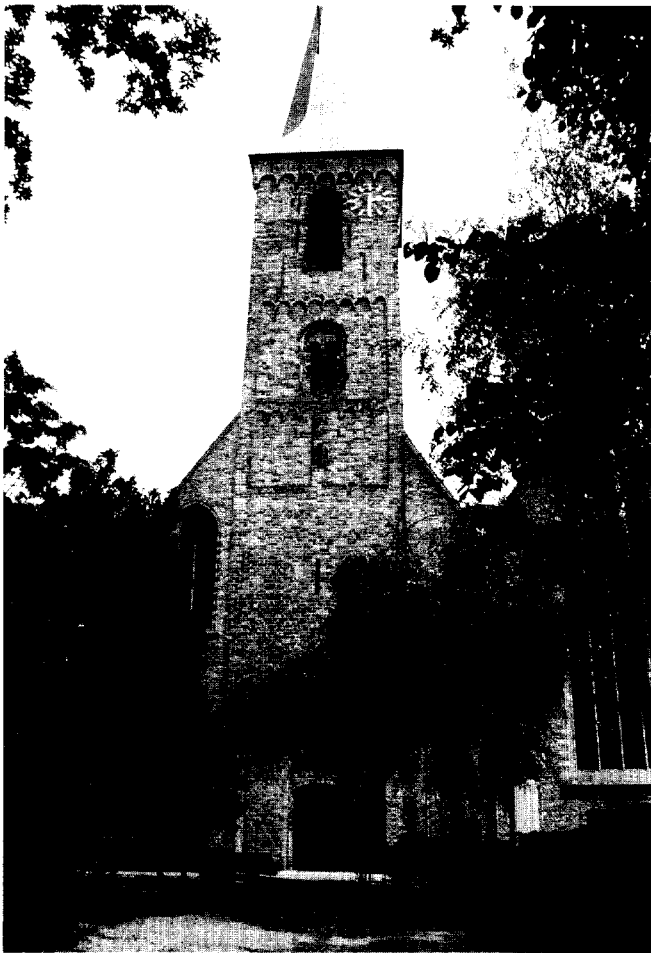
Mogelijke opdrachtgevers

In de literatuur wordt de tufsteenbouw dikwijls gerelateerd aan de toenmalige spreiding van de bevolking en aan de opkomst van de steden. Zo schrijft Ter Kuile, 'In de beide provinciën Holland is een groot deel van de oppervlakte eerst vrij laat door ontginning van venen en door inpoldering bewoonbaar gemaakt, en treft men de Romaanse kerktorens dan ook vrijwel uitsluitend op de geestgronden aan, zoals te Velsen en Wassenaar. Zo weerspiegelt het aantal Romaanse torens in niet onbelangrijke mate de geschiedenis van een streek'.³² Janse schrijft in zijn *Lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* dat 'het interessant is aan de verspreiding van in tufsteen opgetrokken kerken te zien, hoe de verdeling van de bevolking over ons land was in de twaalfde eeuw'³³ en is van mening dat een groot aantal van de nederzettingen die in de dertiende eeuw tot stad werden verheven reeds eerder van belang moeten zijn geweest, hetgeen af te leiden zou zijn aan het feit dat er een tufstenen kerk werd opgetrokken.³⁴ Hij verwijst hier naar de overblijfselen en opgegraven resten van kerken te Dordrecht, Delft, Vlaardingen, Geertruidenberg, Woerden, Leiden, Oudewater, Weesp en Muideren. In zijn samenvatting van de bundel *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* schreef Van de Kieft³⁵ zelfs, dat het gebruik van tufsteen in de kerkenbouw van voor 1200 wijst op het pre-stede-

lijk gewicht van de plaatsen waar de kerken verrezen. Net als Janse relateert hij de vroegste stenen kerken aan de steden in wording. Impliciet wordt de pre-stedelijke gemeenschap gezien als opdrachtgever van de bouw, die door de aantrekkende economie in staat zou zijn geweest de bouw van de kerk te bekostigen. Dit idee lijkt mij onhoudbaar. Men kan een tufstenen kerk verwachten in een stad in wording, maar een tufstenen kerk wil niet zeggen dat men van doen heeft met een opkomend stedelijk centrum. Tufstenen kerken trof men immers ook aan in plaatsen als Oegstgeest, Velsen, Oudorp (bij Alkmaar), Wognum en Lambertschaag, om maar enkele voorbeelden te noemen. De suggestie, dat de verdeling van de bevolking aan de spreiding van de tufstenen kerken af te lezen zou zijn, is evenmin correct. Immers, in de veengebieden treft men nauwelijks steenbouw aan, hoewel hier toch sprake was van een relatief welvarende bevolking. Al vanaf

Afb. 3. De zuidwestelijke toren van de Utrechtse St.-Marie. Detail. Pieter Saenredam, *De Westgevel van de Mariakerk*, 1662. Lugano, Thyssen-Bornemisza Foundation (Uit: G. Schwartz & M.J. Bok, *Pieter Saenredam. De schilder in zijn tijd*, 's-Gravenhage 1989, 243, plaat 254).

Afb. 4. De toren van de kerk te Wassenaar. De bovenste geleiding werd later toegevoegd.

de elfde eeuw werden er kerken gesticht in de veengebieden, bijvoorbeeld in Leimuïden en Rijsaterwoude.³⁶ Het ontbreken van steenbouw zou wellicht samen kunnen hangen met de bodemgesteldheid, ware het niet dat het veen elders geen belemmering vormde om toch in steen te bouwen, bijvoorbeeld in Stederwalde te Thesingburen (Groningen) of in Murmerwoude (Friesland). Overigens lijkt mij ook de idee dat de bevolking van de dorpen zelf verantwoordelijk was voor de bouw van de kerken volstrekt onhoudbaar. Allereerst waren de dorpen te klein.³⁷ Daarnaast was de geldeconomie in de dertiende eeuw zelfs in de steden nog niet tot volle wasdom gekomen en contanten zullen wel benodigd zijn geweest voor de aanschaf van tuf³⁸; dat zal wel niet op basis van ruilhandel zijn gegaan, zoals ook wel blijkt uit de al genoemde passage uit de *Gesta Abbatum Orti Sancte Marie*. Zal de boerenbevolking van het gros der Hollandse dorpen dus niet in staat zijn geweest een kostbare stenen kerk te financieren, verantwoordelijk voor het onderhoud aan de parochiekerk was men wel. Dat was ook vastgelegd in het kerkelijk recht.³⁹

Maar als het niet de bewoners van de dorpen waren, die de tufstenen parochiekerken bekostigden, wie deden dat dan wel? Kunnen de grote kloosters verantwoordelijk worden gesteld voor de bouw van de parochiekerken? Veel van de kloosters, die uitgestrekt grondbezit hadden verworven in onze contreien, waren buiten de huidige landsgrenzen gelegen. Het is voorstelbaar dat deze kloosters in de tijd dat ze dit bezit verkregen, betrokken waren bij de bouw of stichting van kerken alhier, maar of zij ook een rol speelden bij de bouw van de latere tufstenen kerken is maar de vraag. Kerkenbouw was duur en het goederenbezit van de kloosters diende bovenal als bron van inkomsten voor de kloosterlingen. Juist in de elfde en twaalfde eeuw, toen de tufstenen kerken werden gebouwd, blijken deze kloosters de controle over hun verafgelegen bezittingen grotendeels te hebben verloren. Dikwijls waren zij – mede als gevolg van ontginningen – niet meer bekend met de exacte grootte en omvang van hun bezit.⁴⁰ Het klooster Echternach en kloosters als Corvey, Werden, St.-Truiden, St.-Amand in Henegouwen en Deutz (bij Keulen) hadden problemen zich in hun verafgelegen bezit in Holland en Friesland te handhaven. Meestal werd het bezit na verloop van tijd van de hand gedaan en overgedragen aan lokale machthebbers of aan de nieuwe kloosterstichtingen van de cisterciënzers en premonstratenzers. Het ligt niet voor de hand dat de oude kloosters, die in de twaalfde eeuw veel van hun verre bezit afstootten, juist toen of kort daarvoor nog stenen kerken bouwden. De nieuw gestichte kloosters komen evenmin in aanmerking. Zij hadden – zo blijkt immers uit de kronieken⁴¹ – moeite genoeg hun eigen abdijkerk op te trekken. Voor Holland is er eigenlijk maar één voorbeeld waaruit blijkt dat de abt van een belangrijk – in dit geval een welvarend, inheems – klooster zich bezig hield met de bouw van een parochiekerk.⁴² Abt Lubbert van Egmond liet twee kerken bouwen, die beide in 1113 werden gewijd. Het betreft hier de Egmondse Buurkerk en de kerk boven het graf van Adelbert in de duinen, waar ten tijde van de overbrenging van de relieken naar Egmond spontaan een bron was opgeweld. Volgens Hof⁴³ bezat de kapel in de duinen waarschijnlijk parochierechten. In 1113 gingen die rechten over op de Buurkerk. Zo verhuisde de parochie – in het kielzog van Adelberts relieken – naar Egmond, waardoor het klooster de grip op haar parochianen kon versterken, want, zoals Vis⁴⁴ heeft opgemerkt, zelfs na Adelberts translatie naar Egmond bleef de oorspronkelijke begraafplaats in de duinen drukker bezocht door bedevaartgangers dan de abdijkerk. Door op de plaats van de put een stenen basiliek te bouwen, kwam de toegang tot de oude cultusplaats in handen van de abdij. De concurrentie was daarmee aan banden gelegd en de put werd opgenomen in een vanuit de abdij gereguleerde cultus. Er waren in dit geval dus zwaarwegende redenen om de parochiekerk en de Adalbertuskerk in steen te verbouwen. Bovendien was de band tussen opdrachtgever en kerkgebouw bijzonder hecht, zoals blijkt uit het gegeven dat abt Lubbert niet in de Egmondse abdijkerk werd bijgezet, maar in de door hem gestichte Egmondse Buurkerk.

Met dit gegeven zijn we op een belangrijk punt beland.

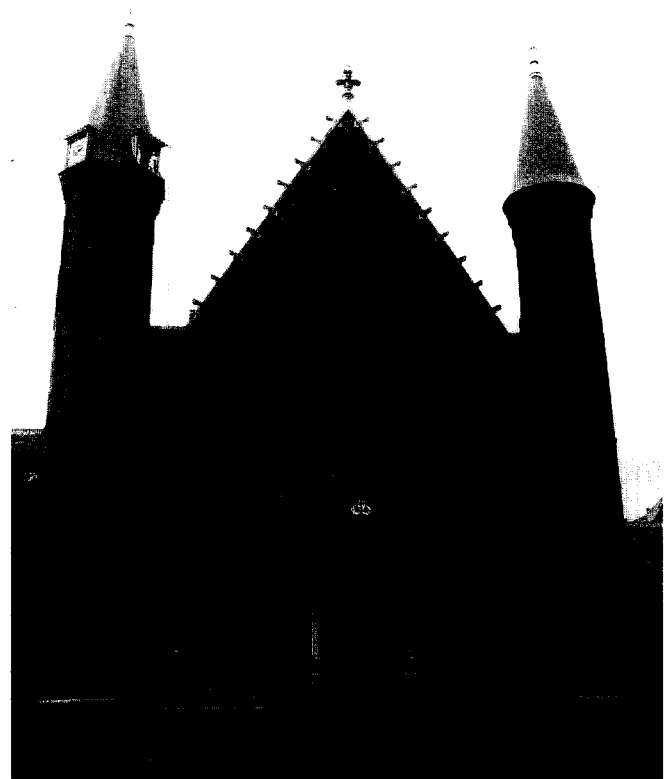
Het bouwen van een kerk gaf een opdrachtgever, en eventueel ook zijn familie, het recht in de kerk begraven te worden, op een ereplaats 'in medio ecclesiae'. Interessant in deze context zijn dan ook de roodzandstenen sarcofagen en sarcofaagdeksels die onder meer gevonden zijn te Noordwijk, Rijswijk, Wassenaar, Velsen en Heiloo. Deze sarcofagen en deksels werden vanuit het Nederrijng gebied aangevoerd. Hun gewicht en de daarmee samenhangende moeilijkheden bij het transport impliceren een kostbare manier van begraven, die voorbehouden zal zijn geweest aan vermogende personen. In het Nederrijng gebied zélf heeft men deze sarcofagen tot nu toe enkel aangetroffen in belangrijke kloosters, collegiale kerken en de Keulse dom, en niet in parochiekerken.⁴⁶

De aanwezigheid van roodzandstenen sarcofagen suggereert dan ook dat een groot aantal van de tufstenen kerken tot stand kwam op initiatief van de lokale adel. Dat er een verband is met de adel blijkt mede uit het feit dat van sommige kerken bekend is dat lokale families de collatierechten in handen hadden. Naar mijn idee bouwden adellijke families kerken in de dorpen waarnaar ze zich vernoemden, kerken, die evenals de grafelijke stichtingen te Egmond en Rijnsburg dienst deden als mausolea voor hun geslacht. De eerste vermelding van deze geslachten is doorgaans uit de twaalfde eeuw. Plaatsen waar locale heren en tufstenen kerk hand in hand gaan zijn:

- Castricum, alwaar restanten te zien zijn van een tufstenen kerk, die eertijds aan St.-Pancras was gewijd. Hier was sprake van een geslacht van Castricum, dat in de *Miracula Nova Sancti Adalberti* omschreven staat als 'zeer machtig, zowel door hun adellijke afkomst, als door hun rijke bezit'. De Van Castricums waren dan ook verwant aan de heren van Haarlem, die tot 1321 – toen de laatste telg uit dit geslacht overleed – het collatierecht over de kerk bezaten.⁴⁷
- In Heiloo werd het eerder genoemde houten bouwwerk op een onbekend tijdstip vervangen door een tufstenen gebouw. De toren, die op baksteen is gefundeerd, was weer een latere toevoeging. De tufstenen kerk kan mogelijk gerelateerd worden aan de heren van Haarlem.⁴⁸ In de kerk werden roodzandstenen sarcofaagdeksels gevonden.
- In Velsen is al in 1120 sprake van ene Gericus van Velsen⁴⁹ en in het huidige kerkgebouw is nog altijd een deel van een tufstenen zaalkerkje behouden. In de kerk bewaart men een tympaan, dat gekapt werd uit een roodzandstenen sarcofaagdeksel.
- In Noordwijk zijn fundamenten gevonden van een tufstenen kerk. Volgens de dertiende-eeuwse *Rijmkroniek* van Melis Stoke sneuvelde Everhard van Noortich op 22 januari 1168 als leenman van graaf Floris III in de strijd tegen de Westfriezen.⁵⁰ In Noordwijk vond men overigens ook een roodzandstenen sarcofaag.
- In Voorhout resteert nog een vierkant koor van (secundair verwerkte?) tufsteen. Aan het begin van de twaalfde eeuw, in 1108, is ene Dudo van Voorhout leenman van de Utrechtse bisschop. Rond het midden van de twaalfde eeuw is deze situatie veranderd en hebben de Van Teilingens het hier voor het zeggen.⁵¹ De Van Teilingens waren

rond het midden van de twaalfde eeuw reeds prominent aanwezig aan het grafelijk hof. Mogelijk waren zij verwant aan de grafelijke familie. In de lengte-as van de kerk werden buiten het koor twee graven gevonden, die opgetrokken waren van tufsteen.

- In Warmond zijn resten van een tufstenen kerk. Te Warmond huiscden verschillende adellijke geslachten, onder meer de Van Alkemades, de Van Teilingens en de Van Warmonds. De Van Warmonds werden in later tijd begraven op de middenas van de kerk, de Van Teilingens en de Van Alkemades in de zijkapellen. Ook hier treft men een roodzandstenen sarcofaagdeksel aan, dat in de zestiende eeuw werd hergebruikt.
- Oegstgeest had eveneens een tufstenen kerk. Oegstgeest was een van de vijf moederkerken die onder Echnach ressorteerden. De plaats kende tevens een familie Van Oegstgeest, die mogelijk verwant was aan de Van Teilingens.⁵²
- Te Wassenaar resteren nog grote delen van een tufstenen schip. De heren van Wassenaar worden weliswaar pas van-

Afb. 5. Gezicht op de zwaar gerestaureerde gevel van de Haagse Ridderzaal.

- af circa 1200 als dusdanig genoemd, maar Van den Klooster⁵³ heeft aangetoond dat het geslacht al veel ouder was. Ook deze familie speelde in de twaalfde en dertiende eeuw een belangrijke rol aan het grafelijk hof. In Wassenaar treft men een fraai roodzandstenen sarcofaagdeksel aan.
- In Rijswijk⁵⁴ zou sprake zijn geweest van een driebeukige tufstenen kerk, waarvan nog nissen en rondvensters te zien zouden zijn in het interieur. Naar mijn idee dateren deze delen van het gebouw van veel later, maar gezien het voorhanden zijn van tufstenen muurwerk aan de noordzijde van de kerk en de tufstenen ronde pijlers van het huidige schip zal hier inderdaad een tufstenen kerk geweest zijn. De Van Rijswijks bekleedden al vroeg prominente posities aan het grafelijk hof.⁵⁵ In de kerk werden fragmenten van twee roodzandstenen sarcofaagdeksels aangetroffen.
 - De kerk van Overschie, die na een brand in 1899 werd afgebroken, was deels van tufsteen. Overschie was de woonplaats van de familie van Rodenrijs.⁵⁶ In 1156 en 1168 komt er al een Daniël van Rodenrijs voor in de grafelijke omgeving. De kerk te Berkel (Rodenrijs) was overigens een dochterkerk van Overschie. In 1266 werd het patronaatsrecht van deze kerk door Alewinus van Rodenrijs, die de kerk samen met heer Arnst van Wulven had gebouwd, overgedragen aan de abt van Egmond.
 - De kerk van Naaldwijk heeft naast een fraaie bakstenen toren met boogfriezen een aanzienlijke hoeveelheid hergebruikte tuf in de sokkelzone van het gotische koor. De Van Naaldwijks stamden af van de Van Voornes.

De meeste van de bovengenoemde geslachten vervulden een prominente rol in de grafelijke omgeving. Dit is niet verwonderlijk, immers, in Holland werd de adel in de twaalfde en dertiende eeuw nauw betrokken bij het landsbestuur. Daarnaast was er binnen de adel sprake van een sterk ontwikkeld groepsbewustzijn, waarin niet alleen macht en bezit, maar vooral afkomst een belangrijke rol speelden. Er was een sterke onderlinge rivaliteit, die waarschijnlijk bewust in stand werd gehouden door de graaf, die door middel van een verdeel-en-heers strategie zijn eigen macht hoopte te consolideren. In dit rollenspel van macht en rivaliteit past ook het bouwen van stenen kerken.⁵⁷ Kortom, de kerken toonden aan de wijde omgeving macht en status van de diverse adellijke families en dienden tevens als hun mausolea.

In de dertiende eeuw ontwikkelden zich uit de oude geslachten jongere takken. De Bokels, die te Hillegersberg⁵⁸ resideerden, stamden waarschijnlijk af van de burggraven van Leiden. Noordwijkerhout⁵⁹ werd in 1231 afgesplitst van Noordwijk, ten gunste van een jongere broer. Abbenbroek⁶⁰ blijkt in deze tijd een aparte heerlijkheid te vormen. Een geslacht van Spaarnwoude verschijnt in 1274 voor het eerst in de bronnen; er is dan sprake van een Ysebrandus de Sporne-woude en zijn broers Nycholaus en Henricus.⁶¹ In al deze plaatsen werden in de dertiende eeuw kerken gebouwd, niet van tuf-, maar van baksteen.

Dit materiaal had in de twaalfde eeuw zijn intrede ge-

maakt. Wanneer dit precies geschiedde is natuurlijk niet te zeggen. Heel lang heeft men de bakstenen funderingen van het klooster Klaarkamp, dat in 1163 werd gesticht, als het vroegst te dateren voorbeeld van baksteenbouw beschouwd. Op grond hiervan zijn de meeste auteurs voor de bakstenen kerken en torens uitgegaan van 1175 als een soort 'terminus post quem'. Om aan de veilige kant te blijven wordt tufsteen doorgaans elfde of twaalfde eeuw gedateerd en baksteen rond 1200 of in de vroege dertiende eeuw. Berends⁶² toonde evenwel aan dat baksteen al veel eerder bekend was in Holland, daar een gemetseld graf in de eerste stenen kerk te Egmond baksteen bevatte. Jammer genoeg is de exacte afbraakdatum van de eerste abdijkerk niet bekend, maar in 1143 is deze een voldongen feit. Het graf, en 'ipso facto' de baksteen, zal dus van voor 1143 dateren. Maar hoe vroeg deze datering ook moge zijn, zeker tot het einde van de twaalfde eeuw bleef men baksteen als een minderwaardig bouw materiaal zien. In de bovenste geleding van de toren in Rijnsburg bijvoorbeeld werd alleen aan de binnenkant van de muur baksteen toegepast. Aldus bleef tufsteen nog geruime tijd van belang. Zo werd de St.-Stevenskerk in Nijmegen vanaf 1254 nog geheel in dit materiaal opgetrokken. Hetzelfde geldt voor de rond 1242 door Bartholomeus van der Made gestichte parochiekerk te Delft.⁶³ Maar uiteindelijk werd baksteen zelfs een geaccepteerd materiaal voor grafelijke bouwwerken. In Loosduinen, een cisterciënzerinnenabdij, was de eenvoud van het materiaal wellicht nog een reflectie van het streven naar soberheid dat de orde voorstond, maar later wordt zelfs de grafelijke residentie in Den Haag in baksteen uitgevoerd. Invloed van deze gebouwen kon natuurlijk niet uitblijven, getuige het dertiende-eeuwse koor te Abbenbroek en de toren van de St.-Jeroenskerk in Noordwijk, waarover later meer. Een bouwexplosie – voor wat betreft de kerken althans – had de overgang van tufsteen naar de goedkopere baksteen niet tot gevolg; men bouwde niet anders of significant meer kerken dan voorheen. Het was enkel het materiaal dat veranderde, de moverende kracht achter de kerkenbouw veranderde blijkbaar niet.

Kerken in de grensgebieden

Niet alle tufstenen kerken kunnen worden gerelateerd aan lokale adellijke families. Een voorbeeld is de kerk van Limmen, een stichting die al vermeld wordt in het oudste goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht. In 1108 wordt de kerk aan de Utrechtse Mariakerk overgedragen. Waarschijnlijk gaat het om een Utrechtse enclave midden in het gebied van de Hollandse graaf. Jammer genoeg is het een nogal geschonden geheel, waarvan de datering geenszins vaststaat. Een andere Utrechtse enclave in Noord-Holland was de kerk van Schoorl met haar dochterkerken Bergen, Zuid-scharwoude, Noordscharwoude en Oudkarspel. Te Zuid-scharwoude en Oudkarspel trof men restanten van tufstenen kerken aan.⁶⁴ Dat er een verband kan bestaan tussen het bouwen van tufstenen kerken en grensgebieden cq. enclaves, blijkt uit de situatie rond Aalburg, een gebied dat strategisch

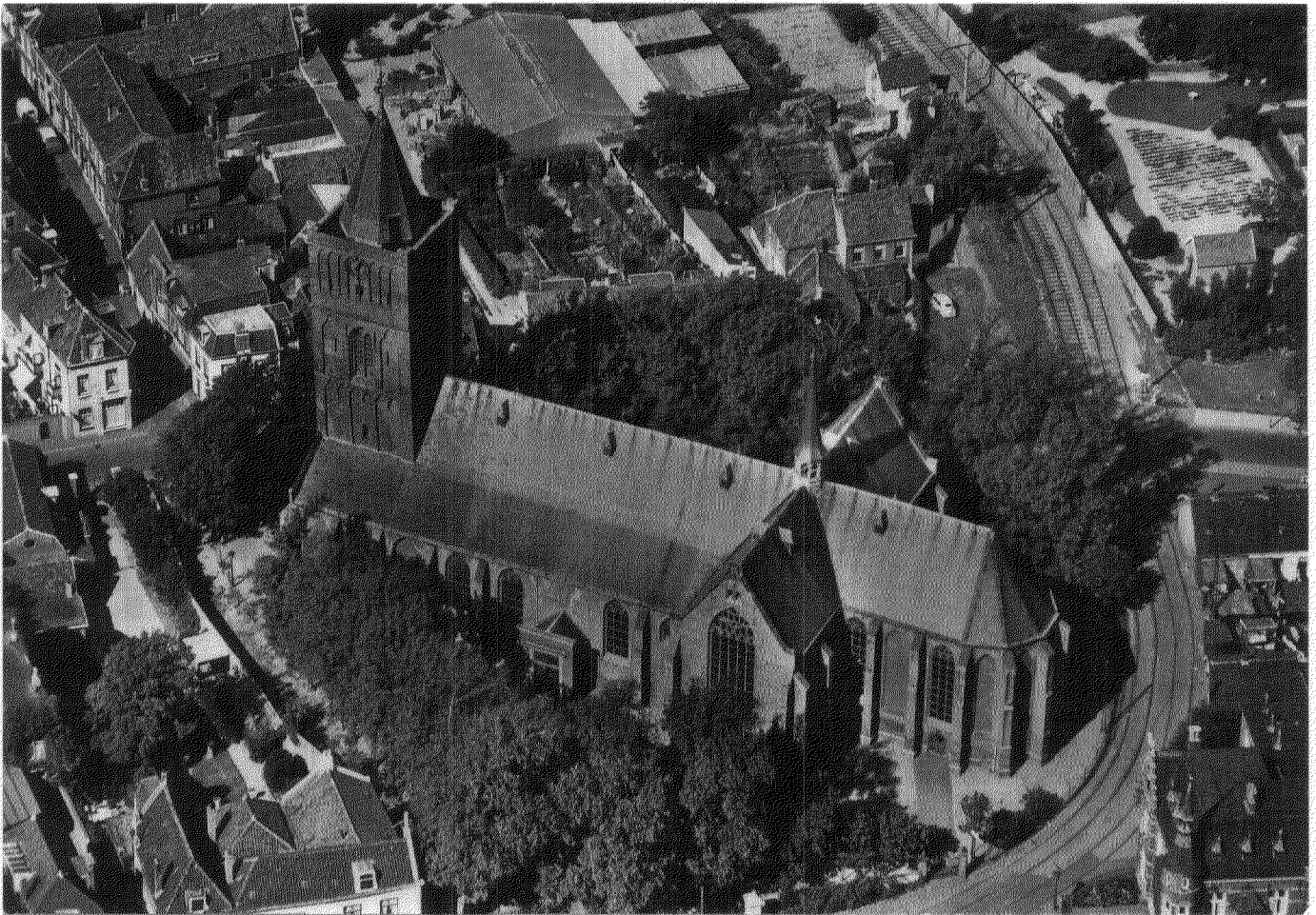
Afb. 6. Detail van de onderste geleding van de toren te Rijswijk.

gelegen was tussen twee armen van de Maas en dat door ontginningen steeds meer in waarde toenam. Bovendien was het een gebied, waar vele belangensferen elkaar raakten. Grote delen van wat tegenwoordig het Land van Altena heet, behoorden in de hoge middeleeuwen tot het bezit van de abdij van St.-Truiden (België).⁶⁵ Het betreft hier allereerst Aalburg, waar de abt een kerk bezat alsook een hof, en voorts de dorpen Herpt, Bern, Heusden, Heesbeen, Doeveren, Gendren, Eethen, Babiloniënbroek en Baardwijk. De graaf van Holland was de voogd van deze landerijen. Voorts lag hier de grens tussen Holland en Brabant, alsook die tussen de diocesen Utrecht en Luik. Vooral de Utrechtse bisschop en de graven van Gelre waren zeer geïnteresseerd in het gebied en deden van alles om het in handen te krijgen. Dan waren er nog de zelfstandige heerlijkheden Heusden en Altena. Het is derhalve niet verwonderlijk dat er in dit gebied veel stenen kerken te vinden zijn, op slechts geringe afstand van elkaar, vooral op de hoge stroomruggronden. Waarschijnlijk dienden deze kerken als zichtbare tekens van wie zich hier heer en

meester kon noemen. Dat het belangrijk was om dit kenbaar te maken, blijkt uit het relaas van abt Rodolphus in de kroniek van St.-Truiden.⁶⁶ Toen de abdij vanwege interne strubelingen haar bezittingen rond Aalburg een tijd lang verwaarloosde, zodat zelfs de kerk gesloten moest worden, werd deze situatie terstond door de Utrechtse bisschop aangegrepen om de kerk te confisceren. Zelfs de voogd van de Aalburgse goederen, de Hollandse graaf, kon enkel met een fikse beloning in het vooruitzicht tot handelen worden bewogen. Aldus kostte het enorm veel geld en moeite om de kerk weer in bezit te krijgen. De rationale van tufstenen kerken in enclaves en grensgebieden is dan ook goed te begrijpen. Wie een kerk niet onderhield, was deze – en het bijbehorende grondgebied – kwijt. Bovendien, daar bij grensconflicten of andere oproeren kerkgebouwen steeds weer het slachtoffer werden, was een stenen kerk – vanwege de grotere bestendigheid – ook nog eens uitermate praktisch. Kerken werden uiteraard nooit specifiek met het doel gebouwd als bastions te fungeren, maar als de nood aan de man kwam, konden stenen kerken in dit opzicht toch goede diensten bewijzen. Uit de *Quedam narracio*⁶⁷ blijkt dat de St.-Walburgis in Groningen, een vroeg twaalfde-eeuwse tienhoekige centraalbouw, prima dienst deed als vesting. Hetzelfde lot trof de Utrechtse Maria-kerk, die als vesting fungeerde voor Floris de Zwarte in zijn conflict met de Utrechtse bisschop, Andries van Cuijk.

Vooral in het voormalige grensgebied met de West-Friezen was sprake van een aanzienlijk aantal tufstenen kerken, in plaatsen die op geen enkele manier aan belangrijke geslachten te relateren zijn.⁶⁸ In dit gebied had men met de regelmaat van de klok te maken met wederzijdse vijandelijkheden. Een plundertocht van de ene partij leidde altijd weer tot vergeldingsacties van de andere partij. Zo ging de kerk van Alkmaar in de twaalfde eeuw twee maal in vlammen op, in 1132 en in 1169. Als men de kronieken moet geloven vielen er bij de gevechten vele honderden doden. Dat men in dit grensgebied al snel tot steenbouw overging, is in dit licht bezien goed te begrijpen. Zo was er zowel in Castricum als Heiloo al vroeg sprake van een stenen kerk. De kerk in Heiloo werd bovendien uitgerust met een enorme toren. In Oudorp (Noord-Holland) schijnt tot in de vorige eeuw een tufstenen toren te zijn geweest en St.-Maarten bij Petten bezat een tufstenen kerkje. Zelfs Egmond nam een strategische positie in, in de strijd tegen de West-Friezen. Ook langs de rand van het moeilijk te beheersen West-Friesland was sprake van tufsteenbouw, vooral op de iets hoger gelegen zandruggen. Tufsteen vindt men hier secundair toegepast te Zwaag, Lambert-schaag, Sybekarspel, Wognum en Medemblik. Verdwenen zijn de tufstenen kerken in Nibbixwoud en Westwoud.⁶⁹

Uit de Egmondse annalen blijkt dat de Utrechtse wijbisschop in 1173 in het oosten en westen van Friesland een aantal kerken wijdde, helaas zonder deze met name te noemen.⁷⁰ Blijkbaar werden er kort tevoren nieuwe kerken gebouwd. Maar wie bouwde nu die kerken? De Westfriezen zelf toch niet. Na 1100 trad er door inklinking van de bodem een verslechtering in hun leefomstandigheden op. Veel land moest aan het water worden prijsgegeven en juist in deze omstan-

Afb. 7. Gezicht op de St.-Jeroenskerk te Noordwijk-Binnen.

digheden ziet De Graaf⁷¹ de oorzaak voor het uitbreken van de vijandelijkheden jegens de Kennemers. Hij schrijft dienaangaande, 'Door landverlies en schade aan hun bezittingen was een deel van de Westfriezen tot de bedelstaf gebracht en daardoor sneller tot opstanden en invallen in Kennemerland geneigd. Maar tegelijkertijd speelde dit malheur de Hollanders in de kaart, omdat een stevige Westfriese omringdijk moest worden aangelegd en de afwatering geregeld. En wat is hiervoor beter dan een *gezamenlijke* aanpak, een waterstaatkundige *eenheid* onder een centraal gezag?' Wie in een gebied het gezag wilde uitoefenen moest immers ook wat te bieden hebben. Interessant in deze context is ook het vredesverdrag dat in 1161 gesloten werd met de Drechtener Friezen. Twaalf jaar later, in 1173, werden er – zoals gezegd – kerken gewijd in West-Friesland. De tufstenen kerken in West-Friesland bevinden zich allemaal in het gebied van de Drechtener Friezen, in Zwaag, Lambertschaag, Sybekarspel, Wognum, Medemblik, Nibbixwoud en Westwoud. Men kan zich derhalve afvragen of het bouwen van kerken wellicht een van de bepalingen bij dit vredesverdrag was; via de kerk

kon een overheid immers controle uitoefenen op de bevolking.⁷² Het is dus goed mogelijk dat de bouw van de kerken, evenals de aanleg van de Westfriese Omringdijk, centraal geregeld was. Elders, zowel in binnen- als buitenland, zijn overigens legio voorbeelden bekend van kloosters, kerken of kappen die gesticht werden ter ere van een veldslag of overwinning, dikwijls als uitvloeisel van een vredesverdrag. Deze kerken hadden diverse functies. Ze fungeerden als teken van de overwinning, als vorm van boetedoening; ze werden gesticht ter nagedachtenis van de gevallen van beide kanten, omwille van de vrede.

Dat nagedachtenis in het Westfriese gebied een belangrijke rol gespeeld moet hebben, blijkt ook wel uit de opmerkelijke aantallen roodzandstenen sarcofaagdeksels die gevonden werden te Oosterblokker, Zwaag, Hem, Wijdenes en Hoorn. In de kerk van Oosterblokker alleen al werden restanten van minstens vijftien exemplaren aangetroffen, terwijl er voor een hoogadellijk damesstift, zoals de St.-Maria-im-Kapitol in Keulen, die de grootste concentratie roodzandstenen zerken van het Rijngebied herbergde, niet meer tien stuks bekend

zijn. Het is moeilijk voorstelbaar dat er in Oosterblokker en omgeving in de elfde, twaalfde of dertiende eeuw voldoende edelen woonachtig waren om op een dergelijke wijze te worden bijgezet. Maar als er geen edelen waren, hoe kan de aanwezigheid van de sarcophagen in West-Friesland dan wel worden verklaard? Welke vermogende lieden stierven in deze streken en lieten zich alhier begraven? Een mogelijke relatie met de vele oorlogen tussen de Westfriezen en de Hollanders, waarbij aan beide zijden zware verliezen geleden werden, lijkt in dit verband zeker niet te ver gezocht. Als er inderdaad sprake is van een verband, dan werd de nagedachtenis van gesneuvelde oorlogshelden blijkbaar als zeer belangrijk ervaren en dit versterkt weer de idee dat sommige kerken gesticht werden als gedachteniskerken of -kapellen.

In 1184 werd een tweede vredesverdrag gesloten. In dit jaar onderwierp graaf Floris III de Friezen van Wieringen en Texel en perste hen 4000 mark zilver af, als voorwaarde voor de vrede. Deze vrede lijkt vrij stabiel te zijn geweest. Op Texel werden drie tufstenen kerken gebouwd, respectievelijk te Oosterend, De Westen en Den Burg, alsook op Wieringen, te weten in Westerland, Oosterland en Hippolytushoef.⁷³ Van de kerk van Oosterland is bekend dat deze niet voor het derde kwart van de twaalfde eeuw tot stand kwam.⁷⁴ Evenals in West-Friesland zal de bouw van tufstenen kerken tot doel hebben gehad, de Friezen van Texel en Wieringen in een Hollands keurslijf te dwingen. Van de Wieringse kerken behoorde Hippolytushoef tot het Sticht, de andere twee stonden volgens latere berichten ter begeving van de Hollandse graaf. De kerken op Texel behoorden aan de bisschop van Utrecht, maar Texel zelf was in 985 door Otto III aan graaf Dirk II geschonken. Dat de graaf zich hier zeker van zijn macht wist, blijkt uit het feit dat Ada van Holland, zijn concurrent voor de opvolging in het graafschap, hier in 1203 tijdelijk gevangen werd gezet.

Vorm en betekenis

De meeste tufstenen plattelandskerken waren eenvoudige zaalkerken, met of zonder westelijke toren. Toch heeft men binnen dit gegeven aardig weten te variëren. De groep tufstenen kerken waarvan nu nog iets boven het maaiveld te zien is, is verrassend divers. In Oosterend op Texel verspringen de muren van het schip ter halver hoogte en in het bovenste deel zitten bovenin kleine ongeprofileerde venstertjes. Ook de kerken van Velsen, Heiloo en Castricum hebben ieder een schip met daarin kleine hooggeplaatste vensters, maar in deze drie gevallen is er geen sprake van een verspringing in het muurwerk. De vensters in Castricum zijn bovendien geprofileerd. In Wassenaar waren de muren van het tufstenen schip hoger dan in de voornoemde gevallen. De onderkanten van de oorspronkelijke vensters bevinden zich ongeveer ter halver hoogte van de muur en de vensteropeningen waren veel groter. In Sassenheim zijn de vensters geplaatst in weelderig uitgevoerde, tot de grond gaande spaarnissen. Spaarnissen ziet men ook te Oosterland op Wieringen, maar hier ontbreken de kolonnetten en bovendien reiken ze niet tot de grond,

maar tot net onder de vensters. Daarnaast zijn de nissen aan de noordzijde veel smaller dan die aan de zuidzijde. In Oud-dorp op Goeree hadden de restanten van de in 1905 afgebroken tufstenen kerk een versiering van spaarnissen onder de vensters.⁷⁵ Niet alleen de opbouw van de kerken varieert nogal, ook de plattegrondsvormen verschillen. In Heiloo zijn de restanten van een apsidale koorsluiting opgegraven, in Voorhout treft men een rechte koorsluiting aan. De Adalbertuskapel in de duinen bij Egmond had een driebeukig plan, met een apsis in het oosten. Aan de oostzijde waren de buitenste hoeken van de zijbeuken afgerond. Tufstenen torens, fraai versierd met lisenen en rondboogfriezen bleven bewaard te Limmen en Velsen. Bij al deze verscheidenheid rijst de vraag of een opdrachtgever doelbewust koos voor een specifieke bouwvorm, of dat hij naar de stapelplaats of de leider van een bouwtegenwoord ging, om daar willekeurig iets uit te kiezen. Aan de hand van een paar voorbeelden zal ik pogen duidelijk te maken dat de keuze voor een specifieke bouwvorm in menig geval betekenis had.

Spaarnissen

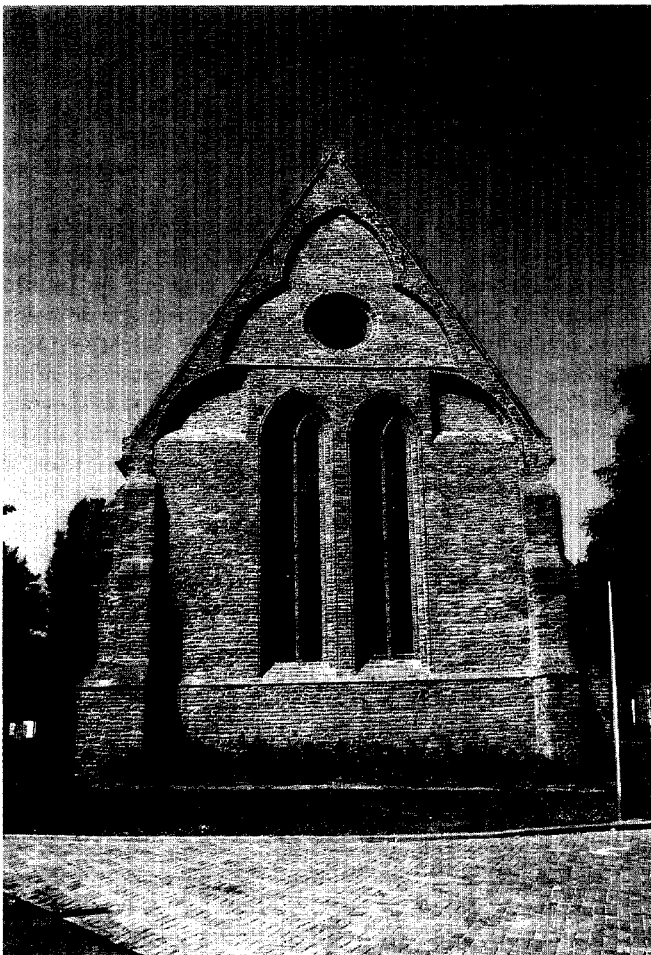
De tufstenen kerk van Sassenheim is niet aan een ter plaatse residerende familie te relateren. Sassenheim ligt weliswaar niet ver van Teilingen, maar toch iets te ver om een directe relatie te veronderstellen. Een verband met de Van Sassenheims ligt niet voor de hand, daar de achternaam Van Sassenheim voor het eerst gebezigd wordt in een oorkonde uit 1272.⁷⁶

Van de tufstenen kerk is alleen het ingekorte schip bewaard gebleven. Het wordt gekenmerkt door een geleding met tot de grond gaande spaarnissen, waarvan de lisenen voorzien zijn van half-kolonnetten en kapitelen, die de ronde bogen dragen (afbeelding 1). Wat dit betreft verschilt de Sassenheimse kerk van de overige Hollandse kerken, die doorgaans wat soberder van uitvoering zijn. In feite doet de geleding van de Sassenheimse kerk denken aan die van de elfde-eeuwse Utrechtse kapittelkerken van St.-Jan en St.-Pieter, al is de uitwerking wat plastischer. Elders in het Utrechtse diocesis komen eveneens kerken met spaarnissen voor, in Kellen (bij Kleef), Anloo, Eethen, Kerkwijk, Kimswerd, Stiens en Wadenoyen. Lobbedey schrijft dienaangaande, 'Bemerkenswert ist, dass die Kirchen in den verschiedenen Gebieten der alten Diözese Utrecht vorkommen, aber anscheinend nicht darüber hinaus'.⁷⁷ Waarschijnlijk is de overeenkomst tussen de Sassenheimse kerk en deze groep Utrechtse kerken niet toevallig. In 1108 nog staan Dudo van Voorhout en Alewinus van Leiden te boek als vazallen van de Utrechtse bisschop. Dat wil dus zeggen dat Leiden, Voorhout en waarschijnlijk ook het van Voorhout afgesplitste Sassenheim aan het begin van de twaalfde eeuw Utrechts bezit waren. Toen de graaf van Holland de Utrechtse enclaves in Rijnland wist te veroveren (wanneer dat precies geschiedde is niet bekend), kreeg hij, aldus Monna⁷⁸ in de persoon van Alewinus van Leiden een edelman binnen zijn gebied, die onder Utrechts gezag een vrij onafhankelijke positie bekleed had, door de ten opzichte

van Utrecht geïsoleerde ligging van zijn gebied. Monna veronderstelt derhalve dat de heer van Leiden zich tegen het Hollandse gezag zal hebben willen verzetten. Om hem gunstig te stemmen, stelde de Hollandse graaf voor Alewinus het Leidse burggraafschap in en gaf hem een eigen domein. Interessant is nu dat Sassenheim in ieder geval vanaf 1332 tot het domein van de burggraven van Leiden behoorde. Hoe de situatie voordien was, is onbekend. Volgens Monna is het niet onmogelijk dat Sassenheim al vroeg deel uitmaakte van het burggrafelijk domein, maar hij acht dit helaas onbewijsbaar. Toch lijkt de vormgeving van de Sassenheimse kerk met haar 'Utrechtse' spaarnissen Monna's vermoeden te bevestigen.

De torens van Egmond

De abdijkerk van Egmond verkreeg aan het eind van de twaalfde eeuw een tweetorenfront.⁷⁹ Dergelijke tweetorenfronten kwamen in onze contreien vooral in de stad Utrecht en elders in het Sticht voor. In Utrecht kunnen de drie kapittelkerken worden genoemd, alsook de Paulusabdij en de

Afb. 8. De koorsluiting van de kerk te Abbenbroek vanuit het oosten.

Klaaskerk. Buiten Utrecht zag men het tweetorenfront onder meer te Deventer; bij de in 1130 gestichte abdij van Oudwijk; bij het in 1132 vanuit het klooster Oostbroek hervormde St.-Odulfusklooster te Stavoren⁸⁰; en bij de verdwenen St.-Janskerk te Arnhem. Rond 1190 verschijnt een tweetorenfront te Leermens (prov. Groningen), een Utrechtse enclave in het bisdom Münster.⁸¹ Bekijkt men de Utrechtse tweetorenfronten, dan valt op dat de Egmondse torens voor wat betreft hun decoratie nog het meeste overeenkwamen met de rijk gedecoreerde zuidwesttoren van de inmiddels verdwenen Utrechtse Mariakerk (afbeeldingen 2 en 3). Deze toren was waarschijnlijk tussen 1138 en 1160 tot stand gekomen.⁸² De decoratie van de andere Utrechtse torens was veel eenvoudiger. De torens van de Jans- en Pieterskerk hadden slechts enkelvoudige blinde nissen; die van de Klaaskerk simpele boogfriezen. De overeenkomst tussen Egmond en de Utrechtse Mariakerk was natuurlijk niet exact, maar opvallend is toch dat de torens van beide kerken versierd waren met rechthoekige spaarvelden afgesloten door boogfriezen met daarin steeds een rijke versiering met blindnissen en galmgaten. Zowel horizontale als verticale lijnen werden geaccentueerd. Een middenliseen ontbrak.

Gezien de niet altijd even goede relatie tussen het Sticht en de Hollandse graven lijkt het op het eerste gezicht verbazingwekkend dat men te Egmond een tweetorenfront bouwde. Om de invloed van de bisschop terug te dringen had men de abdij in 1140 immers direct onder de heilige Stoel geplaatst. Waarom koos men dan voor de westelijke afsluiting van de abdijkerk een vorm, die zo sterk aan de Utrechtse kerken deed denken? Men zou verwachten dat men de onafhankelijkheid van Egmond benadrukt zou hebben door juist iets heel anders te bouwen. In dit verband lijkt het relevant dat Boudewijn, de zoon van graaf Dirk VI van Holland, in 1178 tot bisschop van Utrecht werd gewijd.⁸³ Met andere woorden, in de tijd dat de Egmondse torens werden gebouwd, was een telg van de grafelijke familie bisschop van Utrecht. Met de bouw van een tweetorenfront te Egmond kreeg de verbondenheid tussen graafschap en Sticht visuele expressie. Dat het Egmondse tweetorenfront overeenkomsten vertoonde met de toren van de Utrechtse Mariakerk lijkt historisch gezien ook goed te begrijpen. Vanaf tenminste 1155 was genoemde Boudewijn proost van het kapittel van St.-Marie, een functie die hij behield toen hij in 1178 tot bisschop van Utrecht werd gewijd. Dat het Hollandse gravenhuis tijdens het episcopaat van Boudewijn inderdaad nauwe betrekkingen onderhield met de Mariakerk blijkt ook al uit het feit dat Allinus, kapelaan van graaf Floris III, die in 1189 in Antiochië was overleden en begraven.⁸⁴ Deze kapel werd door Dirk VII en zijn vrouw Aleid rijk begiftigd.

De torens van Velsen, Wassenaar en Rijswijk lijken op hun beurt verwant aan die van de Egmondse abdijkerk, al zijn ze enkelvoudig, wat simpeler van vormgeving en minder hoog. De bakstenen toren van Wassenaar (afbeelding 4) zal rond 1200 gebouwd zijn, in de tijd dat Filips van Wassenaar een belangrijke rol speelde in de opvolgingskwesitie die na de

Afb. 9. De kerk te Oosterland (Wieringen) vanuit het zuidoosten. Foto genomen na de restauratie van 1995.

dood van graaf Dirk VII in volle hevigheid losbarstte. Filips van Wassenaar koos onvoorwaardelijk partij voor Willem, de broer van de overleden graaf, die hem uiteindelijk opvolgde.⁸⁵ De bakstenen toren van Rijswijk heeft vier geledingen. De onderste geleding bevindt zich tegenwoordig in de kerk, de tweede is geheel omsloten door daken van de aanbouwen, slechts de derde en vierde geleding steken boven het dak uit. De toren lijkt in twee fasen te zijn opgetrokken. Het onderste deel is gemetseld in een wild verband, getuige een foto gemaakt tijdens de restauratie van 1921, waarop de muur in ontleisterde toestand te zien is, terwijl de hogere delen van de toren het staand verband (afwisseling van lagen strekken en lagen koppen) tonen, dat vanaf 1325 zijn intrede deed.⁸⁶ Interessant is de versiering van de onderste geleding met blinde driepasbogen (afbeelding 5). Dergelijke bogen zag men eigenlijk alleen in Egmond, en wel op de bovenste geleding van de zuidwestelijke toren, die van rond 1200 dateerde. Het onderste deel van de Rijswijkse toren zou derhalve in deze tijd geplaatst kunnen worden. Een directe relatie tussen de Rijswijkse en Egmondse torens is niet uit te sluiten, daar de familie van Rijswijk in de dertiende eeuw nauwe betrekkingen onderhield met de Egmondse abdij, die in Rijswijk om-

vangrijk grondbezit had. Daarnaast speelde het geslacht van Rijswijk een prominente rol aan het hof van de Hollandse graaf. Het collatierecht van de kerk berustte in later tijd bij de graaf zelf.

De relatie tussen Egmond en de graven van Holland verliep in de twaalfde eeuw steeds moeizamer, hetgeen resulteerde in een definitieve breuk rond 1200. De abdij fungeerde niet langer als grafkerk van de Hollandse graven; de meeste leden van het gravenhuis werden voortaan in Rijnsburg begraven. Aldus kwam de voogdij over de abdij langzamerhand in handen van de heren van Egmond, die zich vanaf 1297 in de abdijskerk lieten begraven.⁸⁷ In de loop van de dertiende eeuw verloor de Egmondse abdij haar voorbeeldfunctie voor andere kerken.

Driepasbogen

In de dertiende eeuw komt de driepasboog vaker voor, zij het in een wat spitsere vorm. Het meest prominente voorbeeld is te zien op de zwaar gerestaureerde voorgevel van de Haagse Ridderzaal (ca. 1285-1295) (afbeelding 6). Een ander voorbeeld bevindt zich op de onderste geleding van de toren van

de voormalige grafelijke abdijkerk van Loosduinen. De abdij te Loosduinen werd in 1231 gesticht; de toren wordt doorgaans rond 1300 gedateerd. Voorts prijkt er een spitse driepasboognis op de oostgevel van de kerk te Abbenbroek (afbeelding 8) en ook op de derde geleding van de toren van Noordwijk ziet men dergelijke bogen (afbeelding 7). Abbenbroek treedt juist in de dertiende eeuw naar voren als een aparte heerlijkheid binnen het gebied van de heren van Voorne en is dan rechtstreeks afhankelijk van de Hollandse graaf. De Noordwijkse toren wordt in de literatuur rond het midden van de dertiende eeuw geplaatst⁸⁸, maar is naar mijn idee jonger. Hiervoor pleit niet alleen de vormgeving – die nauw verwant lijkt aan die van de Haagse Ridderzaal –, maar ook een oorkonde van de Utrechtse bisschop van 2 mei 1303, waarin deze toestaat de helft van de kerkgoederen te vervreemden terwille van de nood van de kerk en om de opbrengsten te gebruiken voor de kerkfabriek. De Noordwijkse toren zal dus pas rond 1300 tot stand gekomen zijn. Opmerkelijk is het feit dat de hoge heerlijkheid Noordwijk in 1296, juist in de tijd van de bouw, aan de grafelijkheid verviel – vanwege de medeplichtigheid van Gerard van Velsen, heer van Noordwijk, aan de moord op Floris V – om pas in 1308 opnieuw in leen te worden uitgegeven.⁸⁹ Dat de decoratie van de Haagse Ridderzaal van invloed was op de Noordwijkse toren is dus alleszins begrijpelijk. Het belang van de Haagse Ridderzaal blijkt ook uit het Woerdense zegel, dat tussen circa 1295 en het begin van de veertiende eeuw moet zijn ontstaan (het vroegst bekende exemplaar dateert overigens uit 1394) en dat een schematische voorstelling van de voorgevel van de Haagse Ridderzaal toont. Woerden kwam in 1288 in het bezit van de Hollandse graaf.⁹⁰ Uit dit alles blijkt dat de voorbeeldfunctie van de Egmondse abdijkerk tegen het einde van de dertiende eeuw definitief was overgenomen door het nieuw gebouwde grafelijk paleis in Den Haag en dat verwijzingen naar dit complex doorgaans een politieke betekenis hebben.

Concluderend kan men stellen dat er waarschijnlijk verschillende redenen zijn geweest om tufstenen kerken te bouwen. Tufsteenbouw was allereerst een prestigekwestie. Belangrijke opdrachtgevers waren dan ook de graaf en leden van de diverse Hollandse geslachten. Deze laatste groep bouwde in navolging van de grafelijke stichtingen te Egmond en Rijnsburg tufstenen parochiekerken in de plaatsen waar ze resideerden en waarnaar ze zichzelf vernoemden. Deze kerken fungeerden als mausolea voor de opdrachtgever en zijn familie. Een andere groep kwam tot stand in grensgebieden en enclaves, enerzijds als symbool van macht en prestige, anderzijds als symbool van een gedwongen overheersing en ter nagedachtenis van de gevallen. Als de nood aan de man was konden deze gebouwen bovendien fungeren als versterking. Een enkel kerkgebouw onttrekt zich aan deze indeling, bijvoorbeeld de Adelbertuskerk in de duinen bij Egmond. Deze kerk werd in steen gebouwd met het specifieke doel een aan de abdij niet welgevallige broncultus onder controle te brengen. De redenen achter de bouw van de tufstenen keken lopen dus

sterk uiteen en kunnen van plaats tot plaats verschillen. Bovendien is de situatie in Holland niet zonder meer te vergelijken met die in andere gebieden, zoals het Sticht, waar een geheel andere bestuursstructuur was, maar dit is een onderzoek op zich.

Noten

- 1 H. Janse, *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen*. Zaltbommel 1969, pp. 64-70.
- 2 Zie voor het ontstaan en de ontwikkeling van het topografisch genre, P.J. Klapwijk, 'De ontwikkeling van het topografisch genre', in: L. Kooijmans et al. (ed.), *Pronk met Pen en Penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland*, Amsterdam 1997, pp. 25-35.
- 3 Zie hiervoor onder meer L. Kasteleyn, 'Alom begeerd, en niet vergeefs gezocht. Het topografische tekenwerk van Cornelis Pronk in Noord-Holland van 1725 tot 1759', pp. 67-109, en B. Gerlagh, L. Kasteleyn & J. Otten, 'Leerlingen van Pronk', pp. 151-171, in: *Pronk met Pen en Penseel*, 1997 (zie noot 2).
- 4 E. Egerton (ed.), *The letters of Saint Boniface*, New York 1973², p. 182.
- 5 D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde* 6, 1974, pp. 167-184; A.H. van Berkum, 'De vijf Hollandse kerken van Sint Willibrord', in: G.N.M. Vis & J.P. Gumbert (ed.), *Egmond tussen Kerk en wereld*, Egmondse Studiën 2, Hilversum 1993, pp. 29-67.
- 6 P.A. Henderikx, 'The Lower Delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to c.1000', *Berichten Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1986, pp. 447-599.
- 7 G.N.M. Vis, *Adelbert en Egmond. Het leven van de heilige belijder Adelbert*, Egmond-Binnen 1990, pp. 35-37.
- 8 H. Halbertsma, 'Een onderzoek met de spade in het Witte Kerkje te Heiloo', *Alkmaars Jaarboekje* 1966, pp. 62-67; H. Halbertsma, 'De Willibrordusput te Heiloo, opgravingen en historische achtergronden', *Alkmaars Jaarboekje* 1967, pp. 40-63; E.H.P. Cordfunke, 'Over de oudste kerk van Heiloo en de verspreiding van het christelijke geloof langs de kuststreken', in: *Alkmaarse Historische Reeks III. Kennemer Contouren. Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving*, Zutphen 1979, pp. 37-51.
- 9 H.E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Architekturgeschichte und Kunstlandschaft*, Berlin 1989, deel 4, pp. 42-43. De auteurs merken op dat Heiloo als enige van de tot dan toe (1983) in het Rijn-Maasgebied opgegraven kerkjes een absidale koorsluiting heeft.
- 10 Cordfunke 1979, p. 47.
- 11 D.P. Blok, *De Franken in Nederland*, Haarlem 1979, p. 67; J.-C. Schmitt, *Bijgeloof in de middeleeuwen*, Nijmegen 1995, pp. 35-46.
- 12 H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals', in J. Besteman et al. (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht 1990, pp. 199-218 en vooral pp. 208-210.
- 13 Vis 1990, p. 42.
- 14 E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen 1984, pp. 87-89.
- 15 H. Halbertsma, *Friesland's Oudheid*, Groningen 1982, pp. 455-463. A.E. van Giffen, 'De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae) II. De opgravingen in 1942-43 en 1946-50', *Jaarverslag van de vereniging voor terpenonderzoek* 1948-1953, p. 34ff.
- 16 J.W. Boersma et al. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum 1990, pp. 145-192.

- 17 H. Sarfatij, 'Oosterland, Archeologische Kroniek Noord-Holland 1991', *Holland* 24, 1992, pp. 344-346.
- 18 M. Huiskes, *Andernach im Mittelalter. Von den Anfängen bis zum Ende des 14. Jahrhunderts*, Bonn 1980, p. 108.
- 19 J. Röder, 'Zur Steinbruchgeschichte der Pellenz', *Bonner Jahrbücher* 159, 1959.
- 20 Kubach en Verbeek IV, 1989, p. 546.
- 21 C. Hoek, 'De Middeleeuwen', in: *Van Steurvisser tot Stedeling*, Vlaardingen 1973, pp. 118-147.
- 22 P.C. Beunder, *Castella en havens, kapellen en hoven*, Nieuwkoop 1990, pp. 102-5.
- 23 Bij opgravingen vond men enkel een deel van de onderste funderingslaag, bestaande uit kalkpuin. E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen 1984, p. 87.
- 24 J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*, Utrecht 1986, pp. 26-27.
- 25 C. Hoek, 'De Middeleeuwen', in: *Van Steurvisser tot Stedeling*, Vlaardingen 1973, pp. 118-147.
- 26 J.G.M. Kistemaker, 'Dordrecht: Grote Kerk', In: Archeologische kroniek Zuid-Holland 1986, *Holland* 19, 1987, pp. 332-333; H. Sarfatij, 'Hollands eerste stad in archeologisch perspectief: Dordrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer et al. (red.), *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht 1996, p. 114.
- 27 H. Halbertsma, 'De vermeende centraalbouw der Sint-Lievenskerk te Zierikzee', *Kroniek van het land van de Zeemeermin* 9, 1984, 39-54.
- 28 A.A. van Assema et al., 'Haarlem tot en met de veertiende eeuw', *Westerheem* 36/4, 1987, pp. 118-124.
- 29 E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Gravin Petronilla van Holland, ca. 1082-1144. Holland in het begin van de 12e eeuw*, Zutphen 1990, pp. 91-94.
- 30 H.M. van den Berg, *Noordelijk Oostergo, Ferwerderadeel. De Nederlandse Monumenten voor Geschiedenis en Kunst. De provincie Friesland. Noordelijk Oostergo*, deel 1, 's-Gravenhage 1981, pp. 163-169.
- 31 E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, deel 1, Assen/Maastricht 1986, pp. 21-22.
- 32 E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1946, p. 18.
- 33 Janse 1969, p. 14.
- 34 H. Janse, 'Hollandse stadsstructuren in de dertiende eeuw', in: E.H.P. Cordfunke et al. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Publicatie van de Stichting Comité Oud Muiderberg 39, Zutphen 1988, p. 55.
- 35 Van de Kieft 1988, p. 115.
- 36 In Rijnsaterwoude is gegraven en hoewel men hier de lemen vloer van het oudste kerkgebouw terugvond en een houten looppad dat op berkenstammetjes rustte, kwam er geen tufstenen fundering tevoorschijn. Ook is er in het huidige kerkgebouw geen tufsteen hergebruikt, cf. P. Kroeger, 'Kerkgraving te Rijnsaterwoude', *Westerheem* 1958 (VII), pp. 115-116.
- 37 De Boer (1988, p. 33) schat de totale bevolking van Holland en Zeeland omstreeks 1200 op zo'n 170.000 personen en veronderstelt dat plaatsen als Dordrecht, Middelburg, Zierikzee, Haarlem, Delft, Leiden en Alkmaar zich al in voldoende (hoewel wisselende) mate van zuiver agrarische nederzettingen onderscheidde, om bij de stedelijke bevolking te worden meegeteld. Samen zullen deze steden 'in statu nascendi' niet meer dan 8000 inwoners hebben geteld, dat wil zeggen dat elk van deze zo rond de 1000 inwoners had. Voor wat betreft Alkmaar zijn er wat meer exacte gegevens beschikbaar. In een oorkonde van 1116, waarin de Hollandse graaf de burgers van Alkmaar vrij worden gesteld van begrafeningsgeld, worden namelijk de voornamen van 77 personen genoemd. Waarschijnlijk gaat het hier om de gezinshoofden. Uitgaande van een gemiddelde gezinsgrootte van 6,5 komt men dan op een inwonertal van rond de 500 personen (A.M. Feld, *Alkmaar in de twaalfde eeuw*, Stedelijk Museum Alkmaar 1987). De meeste andere gemeenschappen, waar stenen kerken verreesen, zullen nog kleiner zijn geweest.
- 38 J.M. Baart, 'De materiële stadskultuur', in: E.H.P. Cordfunke et al. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Publicatie van de Stichting Comité Oud Muiderberg 39, Zutphen 1988, p. 55.
- 39 R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*, Utrecht 1928, p. 111ff.
- 40 M.P. van Buijtenen, *Langs de heiligenweg. Perspectief van enige vroeg-middeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland*, Amsterdam 1977, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 94, p. 26.
- 41 Zie hiervoor de kroniek van de Witherenabdij van Mariëndal te Lidlum, alsook H.P.H. Jansen & A. Janse, *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, Middeleeuwse Studies en Bronnen XX, Hilversum 1991, pp. 339-341; H. van Rij, 'Het stichtingskroniekje van de abdij van Berne', in: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*, Nederlandse Historische Bronnen VII, 's-Gravenhage/Leiden, pp. 133-139.
- 42 Zie hiervoor de reeds genoemde passages in de kroniek van de Witherenabdij Mariëndal te Lidlum, alsook H.P.H. Jansen & A. Janse, *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, Middeleeuwse Studies en Bronnen XX, Hilversum 1991, pp. 339-341 of Van Rij, Berne, pp. 133-139.
- 43 J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, Hollandse Studiën 5, 's-Gravenhage/Haarlem 1973, p. 350.
- 44 G.N.M. Vis, 'Sint Adalbert en de andere structuren. Over het karakter van de levensbeschrijving en de verschillende wonderverhalen van Sint Adalbert van Egmond', in: G.N.M. Vis et al. (ed.), *Heiligenlevens, Annalen en Kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond*, Hilversum 1990, pp. 50-53.
- 45 Hoek 1973, pp. 135-137.
- 46 A. Nisters-Weisbecker, 'Grabsteine des 7.-11. Jahrhunderts am Niederrhein', *Bonner Jahrbücher* 183, 1983, p. 184.
- 47 Vis 1993, p. 115.
- 48 Dit punt behoeft een uitgebreide argumentatie, die in dit kader niet volledig gegeven kan worden. Een belangrijk punt is evenwel het volgende. Volgens J.C. Kort (*Het archief van de heren van Haarlem 1254-1321*, Rijksarchieven in Holland. Inventarisreeks nr. 9. Den Haag 1976, IV-VII) heeft 'het optreden van de heren van Haarlem zich bepaald tot Kennemerland, met Haarlem in het zuiden, Bergen in het noorden en de vier dorpen Graft, Schermer, Mijzen en Ursem in het oosten op de grens met Friesland', maar hij heeft hun stamgoed niet kunnen lokaliseren. Het gebied dat hij beschrijft is evenwel dat van Heiloo en een aantal van haar dochterkerken. Interessant in deze context zijn drie akten, uit 1254, 1276 en 1280. In de eerste beschikt roomskoning Willem II ten gunste van Simon van Haarlem, dat de lieden tussen Haarlem en Heiloo, die zich willen vestigen te Alkmaar, hun goed aan de heer zullen verliezen. De tweede oorkonde is een bevestiging van de eerste. De derde oorkonde is weliswaar een bevestiging van de eerste twee, dit maal ten gunste van Willem van Haarlem, maar met dit verschil, dat de inwoners van de parochie Heiloo zich nu wel met behoud van hun goed te Alkmaar mogen vestigen. Hieruit blijkt wel dat de Van Haarlems in Heiloo het een en ander te zeggen hadden. Mogelijk waren zij de onbekende bouwers van de vooralsnog niet getraceerde Oudenburg. Wel weet men dat Simon van Haarlem een versterkt huis te Heemskerk bouwde op een terrein dat hij in 1248 van de graaf had gekocht. Dit kasteel nu ging na Simons dood niet in handen over van zijn oudste zoon Willem, maar in handen van zijn jongere zoon Dirk, die ook de ambachten Heemskerk en Castricum kreeg. Maar wat kreeg Willem? Kreeg hij soms de Oudenburg en Heiloo? Het lijkt niet onmogelijk, juist omdat de Oudenburg te Heiloo na de dertiende eeuw niet meer wordt genoemd. Blijkbaar verloor het complex haar functie. Dit nu is heel

- goed te rijmen met het uitsterven van de Van Haarlems in 1321. Het ziet er dus naar uit dat de Van Haarlems hun stamslot hadden in Heiloo, waar men het niet direct gezocht zou hebben. Maar waarom zouden lieden die hun stamslot in Heiloo hadden zich Van Haarlem noemen? Waarschijnlijk werden zij al vroeg betrokken bij de exploitatie en verdediging van de grafelijke hof van Haarlem tegen de naburige Friezen en vormden zij een belangrijke factor in het bestuur van de noordelijke delen van het graafschap. Wellicht is men zich daarom naar de grafelijke hof in Haarlem gaan vernoemen.
- 49 Calkoen 1967, p. 54.
 50 Coenen 1986, p. 53.
 51 Coenen 1986, p. 58.
 52 Coenen 1986, p. 53.
 53 L.J. van der Klooster, 'Over de herkomst van de Van Wassenaer's en de Van Raephorst'en en van Jacob burggraaf van Leiden', *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* 100, 1983, kolom 175-194.
 54 M.J. van den Berge, *De oude kerk van Rijswijk, geschiedenis van een dorpskerk*, Rijswijkse historische reeks 1, Rijswijk 1988.
 55 Coenen 1986, pp. 50-51.
 56 C. Hoek, 'De woning van heer Dirk Hodenpijl te Overschie en de geslachten Van Rodenrijs, Van Matenesse, Uter Nesse, Van (der) Spanggen, Van den Vene en Van (den) Dorp(e)', *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* 82, 1965, kolom 2-19, 32-58, 66-90, 195-210.
 57 Coenen 1986, pp. 32-56.
 58 C. Hoek, 'Het kasteel en de kerk te Hillegersberg', *Rotterdams Jaarboekje* 1971, pp. 235-244.
 59 P. Bitter, 'Een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het Witte kerkje in Noordwijkerhout', *Holland* 20, 1988, pp. 33-43.
 60 C. Hoek, 'De heerlijkheid Abbenbroek en het geslacht van Abbenbroec', *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* 85, 1968, pp. 240-253.
 61 ARA, archief van de leen- en registerkamer van Holland, no. 49, fol. 75 d.d. 25 april 1274; F. van Geldorp, *Negen eeuwen Spaarnwoude*, Amsterdam/Spaarnwoude 1965, p. 7.
 62 G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de Middeleeuwen', *Restauratie Vademecum*, 1989/15-11, pp. 1-19.
 63 G. Berends & R. Meischke, 'De bouwgeschiedenis van de Oude Kerk', in: I.V.T. Spaander & R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*, Stedelijk Museum het Prinsenhof, Delft 1979, pp. 32-38.
 64 P. Don, *Kunstreisboek voor Noord-Holland*, Zeist 1987, p. 405 en pp. 449-450.
 65 H.M. Brokken, 'De voormalig Hollandse gebieden in de provincie Noord-Brabant. Enkele inleidende opmerkingen', *Holland* 1982, pp. 121-132.
 66 Lavigne 1986, pp. 106-7 en pp. 114-115.
 67 H. van Rij (red.), *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, Hilversum 1989.
 68 Zie voor de relatie Holland/West-Friesland D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien* 3, 1969, pp. 347-362; R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375*, Hilversum 1996, pp. 210-246.
 69 In Schellinkhout en Benningbroek vindt men enkele brokken tufsteen. Daar men in de elfde en twaalfde eeuw ook wel graven opmetelde van dit materiaal, hoeven deze brokken niet van een kerkgebouw afkomstig te zijn geweest.
 70 E.H. ter Kuile, 'De Architectuur', in: S.J. Fockema Andreae et al., *Duizend jaar bouwen in Nederland*. Deel 1: De bouwkunst van de middeleeuwen, Amsterdam 1958, p. 186.
 71 De Graaf 1996, pp. 211-213.
 72 Volgens M. Mostert ('De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis', *Holland* 1993, pp. 125-155) werd pas in een tweede fase, vanaf de elfde eeuw, begonnen met de kerstening van de bevolking. Tot dan toe was eigenlijk alleen het recht gekerstend. Nu richtte men zich – door het ontwikkelen van een systeem van normen en waarden – op het individu. Een systeem van beloning en straf leidde ertoe dat men zich aan die normen ging houden. Controle op het gedrag werd uitgeoefend door de priester in zijn functie als biechtvader.
 73 H.M. van den Berg, *De Nederlandse monumenten voor geschiedenis en kunst, deel VIII. De provincie Noord-Holland, 2. Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage 1955, pp. 236-270. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat de kerk te Oosterland niet voor het tweede kwart van de twaalfde eeuw tot stand kwam.
 74 Zie noot 17.
 75 R. Meischke, 'Goedereede en zijn oude gebouwen', *Bulletin van de Oudheidkundige Bond* 64, 1965, 75; H.E. Kubach & A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas*, Berlin 1976, I, p. 916.
 76 L.J. van der Klooster, 'De oude hofstede te Sassenheim en haar bewoners', *De Nederlandsche Leeuw* 76, 1959, kolom 448-472.
 77 U. Lobbedey, H. Merian & A. Verbeek, 'Kellen', in: *Baugeschichtliche Beiträge zu rheinischen Landkirchen, Baugeschichtliche Untersuchungen I*, Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes Beiheft 19, Düsseldorf 1975, p. 133.
 78 A.D.A. Monna, 'De bezittingen van het Leidse burggraafschap', in: W.H. Lenselink & A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap*, Bijdragen 37, Groningen 1976, pp. 85-90.
 79 Altaarwijdingen in de westbouw hadden plaats in 1173 en 1199, cf. Cordfunke 1984, p. 80.
 80 Bisschop Jan van Diest schrijft op 25 mei 1323: 'Want wij hebben inderdaad gezien dat twee torens en een groot deel van het klooster van St.-Odulf in Staveren ... in snel tempo verwoest worden, ook de aangrenzende gebouwen zijn vernietigd door de aanhoudende drang van de zee' (De Graaf 1996, 276).
 81 T. Brandsma, 'Leermens onder de loep', in: E. den Hartog et al (ed.), *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan de Rijn 1994, pp. 79-91.
 82 H.M. Haverkate & C.J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Utrecht/Zutphen 1985, p. 33.
 83 P. Schiffer, *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter (1085-1299). Eine Beitrag zur Geschichte des unteren Rheingebietes*, Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, Geldern 1988, pp. 56-7.
 84 J.G. Kruisheer, *De oorkonden van de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, Hollandse Studiën 2-II, 's-Gravenhage/Haarlem 1971, p. 248, nr. 22.
 85 Van der Klooster 1983, kolom 175-194; Coenen 1986, pp. 48-67.
 86 Zie voor metselverbanden Berends 1989, pp. 1-19.
 87 Hof 1973, p. 319.
 88 E.H. ter Kuile, *De Monumenten voor Geschiedenis en Kunst, deel VII. Provincie Zuid Holland, 1. Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944.
 89 O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Middel-eeuwse Studies en Bronnen XXXV, Hilversum 1993, pp. 160-161.
 90 A.J.J. Mekking, 'De 'Grote zaal' van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', In: *Holland in Wording*, Muiderbergsymposium, Hilversum 1991, pp. 87-89.